

DOI: 10.30840/2413-7065.1(66).2018.131209

ОСТАННІЙ КОБЗАР СЛОБОЖАНЩИНИ (До 140-річчя з дня народження видатного українського кобзаря Івана Іовича Кучугури-Кучеренка)*

Валерія ЛІСНЯК*учениця 8 класу Пархомівської загальноосвітньої школи I–III ступенів
Краснокутської районної ради Харківської області*Науковий керівник – **Свистун Юрій Миколайович**

Кобзарство – це унікальний феномен української культури. Перші згадки про українських кобзарів, бандуристів, лірників з'явилися ще на початку XV століття. Розквіт кобзарства припадає на середину XVII століття і збігається з періодом Національно-визвольної війни українського народу. Український народ мав тисячі кобзарів, які стали невід'ємною яскравою і трагічною сторінкою в його історії.

Іван Крюковський, Андрій Шут, Федір Грищенко-Холодний, Остап Вересай, Іван Литвиненко, Андрій Свидюк стали гордістю нашої самобутньої культури. Що стосується кобзарів початку XX століття, то серед них, поза сумнівами, найбільш відомою є постать Івана Іовича Кучугури-Кучеренка.

Історія кобзарства, а саме вивчення діяльності окремих кобзарів, належить до тем, які дають можливість розширити базу для національної самоідентифікації українців. Повернення із небуття знакових особистостей, вивчення їх життя та творчості допомагають не тільки дослідити історію окремої людини, а й розширити уявлення про історичну епоху, в якій вона жила. На прикладі видатного кобзаря початку

XX століття Івана Іовича Кучугури-Кучеренка можна побачити ставлення радянської влади до кобзарства, зрозуміти сутність репресивної політики тоталітарної держави. Крім того, актуальність цього дослідження полягає у необхідності узагальнити знання про життя та творчість І.І. Кучугури-Кучеренка, привернути увагу громадськості до особистості українського кобзаря.

Іван Іович Кучугура-Кучеренко народився 7 липня 1878 року в слободі Мурафа Богодухівського повіту Харківської губернії (нині село Мурафа Краснокутського району Харківської області) [4, с. 369]. Найталановитіший український кобзар XX століття походить із сім'ї кріпосного селянина Іова Трохимовича Кучеренка, який належав збіднілим дворянам Гавришам. До селянської реформи 1861 року батько майбутнього кобзаря був кріпосним двором селянином. Після скасування кріпацтва дворянин Гавриш задля того, аби не наділяти Іова Кучеренка землею, записав його до міщан міста Богодухова та виділив йому лише невелику ділянку землі під забудову на 7-й сотні села Мурафа. Після цього батько малого Івана продовжував батракувати у маєтку того ж поміщика

* Скорочено.

Гавриша, а також у сусідніх володіннях поміщика Кенєга, якому належали села Шарівка та Домінка. Мати Івана, Феодосія, влітку працювала у заможних селян на польових роботах «від снопа» та «за харчі», а взимку ткала рядна та мішки [2, с. 15].

Родина майбутнього кобзаря була багатодітною, але із десяти дітей Іова та Феодосії вижив лише Іван.

Відомо, що підлітком маленький Іван майже повністю втратив зір. Син кобзаря, Микола Іванович Кучеренко, стверджує, що п'ятирічним хлопчиком Іван був залишений без догляду і, граючись із ножицями, пошкодив собі одне око, а через декілька років хвороба другого ока позбавила його зору взагалі [2, с. 15]. Дослідник кобзарства В. Мішалов говорить, що зір було втрачено через віспу, якою хлопчик перехворів у трирічному віці [11, с. 8].

Не вдалося з'ясувати остаточно, коли і за яких обставин малий Іван став навчатися гри на бандурі. Син кобзаря, Микола Іванович, у своїх спогадах пише, що ще батьки Івана задля «забезпечення шматка хліба» віддали хлопця до місцевого кобзаря Степана Бідила (Джегура), який мешкав на 2-й сотні [2, с. 15]. В. Мішалов наполягає, що кобзарського мистецтва Іван почав навчатися після того, як осиротів у восьмирічному віці [11, с. 8]. Але ні в кого немає сумнівів, що першу кобзарську науку майбутній видатний кобзар отримав саме від Степана Бідила, після смерті якого навчався у відомого кобзаря Павла Гащенка, який жив у селі Костянтинівка Богодухівського повіту (нині село Костянтинівка Краснокутського району). Кобзарська школа Гащенка була однією із найвідоміших на Слобожанщині. Від

В. Харкова дізнаємось, що «з школи Гащенка вийшли: Кучугура, Гринько, Додаток, Христенко, Мальований» [11, с. 46]. Іван був здібним учнем, швидко оволодів мистецтвом співу та гри на бандурі. У Павла Гащенка Іван і завершив навчання у вісімнадцятирічному віці (1896 рік) [2, с. 15]. Пізніше І.І. Кучугура-Кучеренко про своє перебування у панмайстра П. Гащенка згадував словами, сповненими любові та поваги [12, с. 29].

У цьому ж році Іван Кучугура-Кучеренко одружився із донькою свого вчителя Марією, яка мала на той час доньку Ганну [2, с. 15].

Саме тоді й починається «кобзарське життя» молодого Івана. Про цей період кобзаря відомо небагато. Син кобзаря, Микола Іванович Кучеренко, згадує про перебування батька на Донбасі, де він співав «крамольні пісні», за що неодноразово був затриманий поліцією [2, с. 14–15]. Відомий дослідник історії кобзарства, організатор етнографічних експедицій К. Данилевський так описує кобзарювання І. І. Кучугури-Кучеренка: «...зовсім дорослий, вродливий юнак у вишитій сорочці та в гумарці, широкіх штанах та чоботях, у шапці зимою, у брилі літом, з бандурою за плечима та з малим поводитирьом міряв неосягнені степи: Чорномор'ї, Кубані, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини та старої гетьманщини. І так десятки літ: спеки, спраги, холоду, дощів, вітрів, сніговіїв і небезпеки. Кобзар обходив усю Лівобережну Україну. Бувало, що замітало в снігах і ночував серед степу, бувало на весні падав у греблі в річку і несло його на крижинах. Бувало на залізниці застряв між шпалами, і свистав, і кричав на нього паротяг – кобзар був на волоску від смерті, бувало арештували і

провадили по конопляній пошті, як безпашпортового. Не раз били поліцаї та жандарми, бо співав на базарах, та ярмарках “недозволені пісні» [15, с. 47].

«А то був такий випадок, – розказує кобзар, – отож сиджу “на Університетській гірці” у Харкові та й виспівую собі пісню-думу – на смерть Шевченка, люде підходять, слухають, кидають копійки, кладуть бублики... Поводатор каже, багато людей плачуть... коли це підходить жандарм та як гримне: “долой зодсюдова свиняче рило”, та чоботом мені в бандуру. Я намацав скоріше за чоботи, встаю, держу його, а тоді, як огрів його бандурою, так і задзвинчали струни... сурчки, свистки, набігли крючки, поштовхали та в буцегарню. Прийшов околочний, викликає: “А ну-ко заіграй”. Я заграв. Він послухав та й каже: “Вот что милый человек, отправляйся на село и не показывайся в Харькове. Нельзя крамолы петь!” А скільки було таких випадків, мандруючи Україною – сотні!» [15, с. 47].

На рубежі XIX – XX століть дослідники кобзарства Г. Хоткевич, О. Потебня, Д. Багалій, М. Сумцов відзначають значний «ренесанс» національної кобзарської музики. На перший план вийшли Михайло Козаченко з Полтави, Грицько Кожушко з Великої Писарівки, Терешко Пархоменко з Чернігівщини, Павло Тищенко з Богодухова. Вони підносять класику на новий рівень виконавської майстерності. Серед цієї когорти кобзарів України гідне місце зайняв і молодий кобзар Іван Кучугура-Кучеренко з Мурафи [19, с. 16–17].

Саме так відроджувалася національна кобзарська музика. Велике значення для розвитку і популяризації кобзарського мистецтва мав XII Археологічний з’їзд, що проходив з 12 по 27 серпня 1902

року. На з’їзді були присутні видатні діячі української науки, а саме: О. Потебня, Д. Багалій, М. Сумцов, Д. Яворницький, Г. Хоткевич. Завдяки їхнім зусиллям було зібрано найкращих представників кобзарського мистецтва, які змогли продемонструвати багатюще джерело творчого кобзарського репертуару – побутові, чумацькі, історичні та гумористичні пісні [25].

У XII Археологічному з’їзді в Харкові взяли участь такі кобзарі: Іван Кучугура-Кучеренко, Михайло Козаченко, Павло Тищенко, Терешко Пархоменко, Пасюга-Основ’янський, Бідило-Мурахівський, Гнат Хоткевич, лірник Богущенко [18, с. 45–46].

Безпосереднім організатором концертного виступу кобзарів був Гнат Хоткевич, який з перших днів знайомства з наймолодшим серед кобзарів Іваном Кучугурою-Кучеренком звернув увагу на його унікальні музично-артистичні здібності. Це саме про нього він потім писав: «Це була на рідкість здібна натура, поза його увагою не проходило ніщо, і кожні зносини його з тодішньою інтелігенцією залишали в ньому слід. Музичний талант його не підлягав сумніву» [27].

Знайомство з Гнатом Хоткевичем не пройшло для молодого кобзаря безслідно. Багато чого він зумів перейняти від цього бандуриста. «Я не вчив спеціально його мого виконання, – писав у спогадах Г. Хоткевич, – але він часто чув, як граю, і як людина здібна, переймав самостійно» [19, с. 74].

Таким чином, під впливом Гната Хоткевича Іван Кучугура-Кучеренко збагатив свій репертуар та почав включати до нього також і твори «ненародного» походження, а саме «Думу про смерть

козака-бандуриста», автором слів і музики якої був сам Г. Хоткевич [11, с. 9].

Після з'їзду Гнат Хоткевич організовує подорож кобзарів по Галичині, Буковині, Гуцульщині та Закарпатті, де вони дали багато концертних виступів, популяризуючи кобзарське мистецтво Слобожанщини [15, с. 46].

Про цей період життя та творчості Івана Кучугури-Кучеренка найкраще сказав Гнат Хоткевич: «В історії кобзарського мистецтва період після 1902 року буде відзначений хвилею вгору, дякуючи тому, що жили і працювали Гнат Гончаренко, Михайло Кравченко, Терешко Пархоменко й Іван Кучеренко» [19, с. 513].

Шкода, але корисне для творчого зростання Івана Кучугури-Кучеренка спілкування із Гнатом Хоткевичем було перервано через еміграцію останнього, яку спонукала участь у подіях Російської революції 1905 року.

Навесні 1906 року Івана Кучугури-Кучеренка на базарі у Катеринославі почув відомий історик і знавець козацтва професор Дмитро Яворницький. Високе мистецьке виконавство кобзаря справило на нього дуже сильне враження. «Мені він видався коштовним діамантом, – згадував потім професор Яворницький, – який тільки тоді заграє всіма барвами, коли його відшліфує вмільний майстер» [15, с. 24]. Професор Д. Яворницький запросив кобзаря до себе додому і, похваливши його виконавське мистецтво, порадив для ще більшого вдосконалення поїхати до Миргорода, де йому в цьому зможе допомогти місцевий митець і досвідчений бандурист – Опанас Сластіон. Три місяці навчався Іван Кучугури-Кучеренко в О. Сластіона і по закінченні навчання поспішив до

Катеринослава, щоб подякувати професору за батьківську опіку та похвалитися своїми успіхами в навчанні.

Успіхами кобзаря Д. Яворницький був дуже задоволений і тут же вирішив допомогти в організації в Катеринославі його сольного кобзарського концерту.

Попрощавшись із Д. Яворницьким та подякувавши йому за все, І. Кучугури-Кучеренко з Катеринослава помандрував у Галичину. Крім виступів у Галичині, кобзар мав нагоду концертувати у Варшаві у 1902 році й у інших містах Польщі, де він також записав кілька патефонних платівок.

У 1908 році І. І. Кучугури-Кучеренко був запрошений на посаду викладача гри на бандурі в Київську музичну школу М. Лисенка. У нього було 18 учнів, кожний з них платив за навчання по 2-3 карбованці в місяць [2, с. 16; 12, с. 48].

У Київській музичній школі він викладав близько двох років, але для нього як для малозрячого ця робота була важкою, і він її залишив, переключившись на концертну діяльність. У Києві Іван Іович часто виступав з концертами. Київські газети тих часів схвально відгукувались про кобзаря. Деякі з них називали його «вельми освіченою людиною», або, як писав Гнат Хоткевич, «на рідкість здібною натурою» [19, с. 513]. Г. Хоткевич називав його знаменитим кобзарем, а також вважав його корифеєм кобзарства [19, с. 515]. Після смерті кобзарів Пархоменка (1911 р.) і Кравченка (1917 р.) «на кобзарському небосхилі, – пише Хоткевич, – повним сяйвом сяло негасиме світло – Івана Кучеренка» [19, с. 508].

І. І. Кучугури-Кучеренко тепер став не лише виконавцем дум і пісень, а й організатором багатьох кобзарських

концертів. Він запрошував до участі в них і членів своєї родини, особливо свою доньку [17, с. 1–4].

Популярність кобзаря зростала з кожним днем. В афішах, які повідомляли про його концерти в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Ростові, Мінську, Петербурзі, Москві, Варшаві і багатьох інших містах, перед його прізвищем завжди стояли епітети «знаменитий», «славетний» чи «славнозвісний».

Творчість І. І. Кучугури-Кучеренка стає об'єктом досліджень науковців. У Катеринославі знавцем кобзарського мистецтва був професор Д. І. Яворницький, у Харкові – професор Харківського університету М. Ф. Сумцов, у Петербурзі – професор Петербурзького Археологічного інституту М. І. Привалов [18, с. 24]. Авторитет Кучугури-Кучеренка як видатного представника традиційного українського кобзарства був загально-визнаним серед тогочасної інтелігенції.

Про один із кобзарських концертів у Катеринославі за його участю повідомлялося в пресі: «Недавно Катеринославська “Просвіта” влаштувала великий концерт-бал. Було запрошено кобзарів – Івана Кучугури-Кучеренка, Грицька Кожушка, Степана Пасюгу. Виконано багато дум та кілька пісень. Перед концертом професор Дмитро Яворницький прочитав українською мовою реферат “Про кобзарів, бандуристів та лірників”. Незважаючи на величезні видатки, концерт дав 629 карбованців чистого прибутку» [18, с. 27].

Великою подією в житті Кучугури-Кучеренка була поїздка в 1913 році до Петербурга. Тут він пробув два з половиною місяці, брав участь у 40 концертах, які відбулися у вищих і середніх навчальних закладах, жіночих

інститутах, в Археологічному інституті, музично-історичному товаристві і на засіданнях Російського географічного товариства. У рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР імені М. Т. Рильського, у матеріалах професора М. Привалова, зберігається об'ява про засідання Російського географічного товариства по відділу етнографії, яке відбулося 11 січня 1913 року. Порядок денний: вступне слово М. Привалова про кобзаря Харківської губернії І. І. Кучугури-Кучеренка, який виконує думи «Про Олексія Поповича», «Про смерть Богдана Хмельницького» та народні пісні «Про Морозенка», «Ой не п'ються пива-меди», «Ой не шуми, луже», «Ой за гаєм, за гаєм». Афіша оповіщала також, що на трьох бандурах гратимуть Кучугури-Кучеренко і любителі гри на кобзі Гемба і Пестряков [14, с. 316].

Як пригадує професор М. Привалов, виступи українського народного співця користувалися великим успіхом. На всі його концерти розсилалися «Поважні картки» (запрошення). Українські думи і пісні були такими ж близькими і дорогими серцю росіян, як і українців. Петербурзька преса високо оцінила концерти кобзаря. Так, у газеті «Вечернее время» за 28 січня 1913 року з'явилася стаття, написана у формі інтерв'ю з народним співцем: «Приїхав до Петербурга на запрошення М. Привалова, який так любив народну пісню і взяв таку жваву участь у моїй долі» [17, с. 1–4].

Після доповіді, зробленої Приваловим у Географічному товаристві про бандуристів, грою кобзаря зацікавилися. Майже щодня Кучугури-Кучеренка запрошували у середні та вищі навчальні заклади, де він виконував думи

та історичні пісні. Найбільшим успіхом користувалися думи «Невольницький плач», «Козаки в неволі», «Про Барабаша і Хмельницького», «Про смерть козака-бандуриста», «Буря на Чорному морі».

3 Петербурга І. І. Кучугура-Кучеренко їде до Москви, куди його запрошує малоросійське товариство «Кобзар» [18, с. 27].

Повернувшись в Україну, він продовжив свою кобзарську діяльність. У вересні 1915 року дав концерти в Харкові у приміщенні Публічної бібліотеки та у залі колишнього земського зібрання. Вони пройшли із надзвичайним успіхом. 26 вересня 1915 року Кучугура-Кучеренко виконав разом із своїм учителем Павлом Гащенком кілька народних дум та пісень. На одному з концертів у Харкові кобзар співав із донькою. До речі, у згадуваній уже статті в газеті «Вечернее время» Кучугура-Кучеренка запитали про те, чи грають жінки на бандурі. Кобзар відповів: «...знаю тільки одну бандуристку, то моя улюблена донька. Дома ми граємо у дві бандури – виходить дуже гарно» [17, с. 3].

Дослідник кобзарства М. Привалов вказує, що Кучугура-Кучеренко був і блискучим декламатором [18, с. 30]. На концертах він з великим успіхом декламував байки відомого українського письменника Леоніда Глібова «Собака і кінь», «Ясла».

У 1916 році востаннє побував Кучугура-Кучеренко в Катеринославі, де відбувся його концерт. У афіші, яка висіла на стіні місцевої гімназії, повідомлялося про прилюдну лекцію професора Д. Яворницького на тему «Народні музики – кобзарі». Лекцію супроводжував виконанням дум та пісень Кучугура-Кучеренко.

У наукових розвідках того часу такі дослідники кобзарства, як Ф. М. Колесса, М. І. Привалов, Д. І. Яворницький, зазначали, що на початку ХХ століття з'явився новий тип кобзаря – концертний. Вони стверджували, що саме Кучугура-Кучеренко належить до цього нового типу кобзарів. Зокрема, професор Ф. М. Колесса вбачав у ньому «тип кобзаря, в якому народна традиція, змішана з найсвіжішими культурними впливами, вже не виявляє бажаної чистоти» [18, с. 30].

Українська революція в лютому 1917 року застала його енергійним, життєрадісним, талановитим співцем, який з ентузіазмом сприймав велику Весну народів. Кобзар подався до чорноморсько-кубанських країв, де мандрував колись за молодих літ, і почав там по школах давати концерти та засівати села «Просвітами», яких він за короткий час організував понад двісті. Скрізь його вітали.

Як український патріот І. І. Кучугура-Кучеренко став цілим фронтом для Української Центральної Ради та УНР. Було організовано творче тріо – кобзар І. Кучеренко, декламатор П. Цимбал та Кость Даниленко (виступав з рефератом «Про самостійну Українську Державу»). Тріо їздить по всій Україні, організовує «Просвіти» та влаштовує кобзарські концерти у містах і селах, збирає кошти на фонд Українських Національних Установчих зборів у Києві. За особливі заслуги кобзаря І. Кучеренка Центральною Радою іменує Національним артистом УНР [25]. У кінці 20-х років ХХ сторіччя І. Кучугура-Кучеренко у своїх листах до М. Привалова писав про те, що був силоміць мобілізований більшовиками до агітаційної бригади Червоної армії, брав участь в організації Мурафського

ревкому, комітету незаможних селян [21, с. 22; 14, с. 30].

У післяреволюційні часи Іван Кучугура-Кучеренко активно включається до розбудови культурного і релігійного життя на Харківщині. Обраний зборами Мурафської сільської ради клубним працівником, він посилює свою концертну діяльність, дає концерти практично в усіх райцентрах тодішньої Харківської губернії. Користуючись своїм мистецьким авторитетом, під час виступів веде наполегливу місіонерську роботу, поширюючи між жителями Харківської області правдиву інформацію про Українську Автокефальну Православну Церкву. Одночасно кобзар не полишає і традиційних виконавських форм, кобзарює біля багатьох храмів та монастирів.

Влада на початку сприймала І. І. Кучугуру-Кучеренка поблажливо, працевлаштувала кобзаря штатним працівником Мурафського сільського клубу, надала йому офіційних повноважень діяча культури. У 1921 році у повітовому центрі Богодухові було урочисто відзначено 25-річчя творчої праці кобзаря, а у 1925 році йому за значні заслуги у розвитку кобзарського мистецтва було надано звання народного артиста УРСР [11, с. 13]. Але кобзарська душа І. І. Кучугури-Кучеренка не змогла зрадити традицій кобзарства в умовах ідеологічної одноманітності радянської влади. У 1926 році Кучугура-Кучеренко пише думу «Про Симона Петлюру», у якій розповідає про трагічну смерть українського політичного діяча, шкодує про його короткочасну смерть, неможливість повернення його на Україну.

Отримано дані щодо причетності І. Кучугури-Кучеренка до створення хорової капели бандуристів в селі Пархомівка

Краснокутського району. Про це свідчать записи К. Черемського від П. Г. Жадана [22, с.105] та фотодокументи із фондів Музею Івана Гончара в м. Києві [10].

Помітною подією у житті кобзаря стає його зустріч із Порфирієм Мартиновичем. Видатний дослідник кобзарства записав від Кучугури-Кучеренка надзвичайно важливі відомості про структуру та зміст «Устиянських книг». Записи Мартиновича свідчать, що Кучугура-Кучеренко «...зна тільки до дев'ятої вустинської книги, бо він другої присяги не приймав» [15, с. 1].

Підсумовуючи викладене, необхідно відзначити, що І. І. Кучугура-Кучеренко на початку ХХ століття посів провідне місце серед численної когорти українських традиційних кобзарів. Його творчість у дореволюційний період сприяла розвитку українського кобзарства. Здійснивши аналіз та узагальнення як відомих, так і нових фактів про життя та творчість І. І. Кучугури-Кучеренка, ми пропонуємо таку періодизацію біографії кобзаря:

перший період: «Дитинство та навчання гри на бандурі»: від народження (7 липня 1878 р.) до початку кобзарського життя (1896 р.);

другий період: «Початок кобзарського життя»: від 1896 року до XII Всеукраїнського Археологічного з'їзду (серпень 1902 р.);

третій період: «Визнання І. І. Кучугури-Кучеренка одним із провідних кобзарів початку ХХ століття, початок активної концертної діяльності»: від XII Всеукраїнського Археологічного з'їзду (серпень 1902 р.) до Жовтневого перевороту (1917 р.);

четвертий період: «Період Української революції»: від 1917 року до

встановлення радянської влади в Україні у 1920 році;

н'ятий період: «Радянський, або період поступового забуття»: від 1920 року до серпня 1937 року.

Кримінальна справа

І. І. Кучугури-Кучеренка

На початку 30-х років ХХ століття ставлення радянської влади до видатного кобзаря І. І. Кучугури-Кучеренка різко змінилося. Вважаючи діяльність кобзаря небезпечною для остаточного утвердження радянської системи, йому забороняється проводити концертну діяльність. Крім того, кобзаря позбавляють звання народного артиста УРСР. Щоб не пропасти з голоду, він повертається до свого старого ремесла: як і колись, плете рукавиці, вірьовки, мішки, тенета. Поступово великий кобзар іде у забуття. На 30-ті роки ХХ століття припадає період «остаточного вирішення кобзарського питання». Кобзарі старої формації «перековуванню» не піддалися і були знищені. А на культурному просторі країни з'явилися нові формації молодих бандуристів з ідеологічно підібраним репертуаром, що відповідав вимогам тодішньої влади [21, с. 19–29].

У 1937 році український кобзар Іван Іович Кучугура-Кучеренко стає об'єктом репресій. 3 серпня 1937 року помічник оперуповноваженого Краснокутського РВ НКВС, сержант держбезпеки Кравченко розглянув матеріали щодо обвинувачення Кучугури-Кучеренка у злочинах, передбачених статтею 54-10 Кримінального кодексу УРСР (антирадянська пропаганда і агітація). На думку представника держбезпеки, провина кобзаря полягала у тому, що він у минулому мав широкі зв'язки з керівниками

контрреволюційних націоналістичних організацій (наприклад, С. Єфремов). Оперуповноважений Кравченко звинувачував Кучугуру-Кучеренка у тому, що він був членом партії соціалістів-революціонерів, брав участь в організації в Мурафі осередку «Просвіти», підтримував створення Української автокефальної церкви. У матеріалах слідства стверджувалося, що кобзар продовжує підтримувати зв'язок з петлюрівцями, проводить ворожу роботу серед населення [1, с. 83].

У той же день, 3 серпня 1937 року, сержант держбезпеки Кравченко провів обшук у помешканні Кучугури-Кучеренка за місцем проживання. Під час обшуку було вилучено (орфографію та пунктуацію збережено. – С. В.):

- Книга біографічні спогади;
- Подяку від «Просвіти» м. Київ;
- Зошити з поміткою:
 - «Другий»;
 - 3 поміткою перші;
 - 3 поміткою треті;
- Зошит з поміткою Кучугури У великій могилі.

У протоколі зроблено позначку, що книга «У Великій могилі», за заявою сина Кучугури-Кучеренка, Семена Івановича, належить Івану Іовичу.

Скарг за результатами обшуку заявлено не було. Замість батька протокол підписав син. У протоколі зазначено, що згідно з отриманими вказівками І. І. Кучугура-Кучеренко затриманий і буде направлений до Краснокутська [1, с. 84].

4 серпня 1937 року на кобзаря була заповнена анкета заарештованого [1, с. 85–86]. Із даних, занесених до анкети, відзначаємо таке:

- дата народження відсутня, поставлено лише рік – 1874;

- професія та спеціальність – кобзар;
- зазначено, що Кучугура-Кучеренко – пенсіонер;

- соціальний стан – з селян, бідняк;
- освіта – малограмотний;
- національність – українець;
- служба у білих й інших контрреволюційних арміях, участь у бандах і повстаннях проти радянської влади – не служив;

- склад родини: Кучугура-Кучеренко Марія Михайлівна, дружина, домогосподарка; Кучугура Іван Іванович, син, Скадовський р-н Одеської області, агроном; Кучугура Микола Іванович, син, м. Харків, редакція «За харчову індустрію»; Кучугура Семен Іванович, син, с. Мурафа; Кучугура Борис Іванович, Богдохівський район, вчитель.

Пункти анкети, у яких позначаються особливі зовнішні прикмети ув'язненого, інформація про те, ким і коли він був заарештований, де утримується під вартою, а також зазначені особливі зауваження, залишилися незаповненими. Підпис співробітника, що заповнив анкету, відсутній [1, с. 86].

У вересні 1937 року начальник IV відділу управління державної безпеки Харківського обласного управління Народного комісаріату внутрішніх справ (УДБ ХОУ НКВС), старший лейтенант держбезпеки Семхович направив відношення № 925961/4 до Краснокутського районного відділу НКВС щодо І. І. Кучугури-Кучеренка як учасника контрреволюційної організації.

24 вересня 1937 року начальник Краснокутського відділу НКВС Подгора підписав ордер № 111 на обшук та арешт громадянина Івана Іовича Кучугури-Кучеренка. Обшук і арешт кобзаря мав здійснити співробітник

Харківського обласного управління НКВС Кравченко [1, с. 80].

25 вересня 1937 року начальник Краснокутського районного відділу НКВС, старший лейтенант держбезпеки Подгора повідомляє начальника IV відділу УДБ ХОУ НКВС, старшого лейтенанта держбезпеки Семховича про арешт Кучугури-Кучеренка [1, с. 81]. Разом із заарештованим направлялися постанова про вибір міри запобіжного заходу [1, с. 81], санкція прокуратури на арешт [1, с. 82], ордер на арешт № 111 від 25 вересня 1937 року [1, с. 80], анкета заарештованого [1, с. 85]. Крім того, начальник Краснокутського РВ НКВС, старший лейтенант держбезпеки Подгора повідомляє про направлення агентурної розробки «ВРАГИ», по якій проходили учасники контрреволюційної організації, що були вказані у відношенні № 925961/4.

Необхідно звернути увагу на те, що у постанові начальника Краснокутського РВ НКВС, старшого лейтенанта Подгори щодо обрання запобіжного заходу для Кучугури-Кучеренка зазначено, що арештований обвинувачується у злочинах, передбачених статтю 54-11 Кримінального кодексу УРСР (участь у контрреволюційній організації), але не наводиться жодних конкретних фактів злочинної діяльності (незважаючи на те, що нібито існувала агентурна розробка «ВРАГИ») [1, с. 79]. Попри це начальник Краснокутського РВ НКВС єдиним мотивом обрання запобіжного заходу вважає те, що сліпий кобзар є соціально небезпечним, а тому постановив обрати для нього запобіжний захід у вигляді утримання під вартою у Харківській слідчій в'язниці. Прокурор Краснокутського району Сотников розглянув слідчий

матеріал Краснокутського РВ НКВС щодо обвинувачення Кучугури-Кучеренка та вирішив, що слідство викрило участь підозрюваного у контрреволюційній організації. Беручи до уваги небезпечність скоєних Кучугурою-Кучеренком злочинів, а також неможливість перебування його на свободі, прокурор підтримав обрання запобіжного заходу у вигляді утримання під вартою в Харківській слідчій в'язниці [1, с. 82].

Коли було проведено перший (він же останній) допит І. І. Кучугури-Кучеренка, невідомо. Протокол допиту складено на звичайних аркушах паперу формату А 4 без дати його проведення [1, с. 92–94]. Допит проведено у форматі «запитання – відповідь».

У першому запитанні слідчий повідомив І. І. Кучугури-Кучеренку, що він заарештований як учасник антирадянської повстанської організації, і запитав, чи визнає він себе винним. Відповідь: «Так, визнаю. Я дійсно є учасником антирадянської повстанської організації, у яку був завербований Цовмою Іваном Павловичем у 1936 році. Я маю намір дати слідству відверті покази про свою антирадянську діяльність як учасника повстанської організації».

Далі Кучугура-Кучеренко говорить, що з 1917 року він активно підтримував та стояв на позиціях соціалістів-революціонерів [1, с. 92]. «Повинен прямо сказати, – продовжує кобзар, – що я і зараз являюся за своїми переконаннями есером і ворогом партії та Радянської влади. Період з 1930 – 31–33 роки я працював у Мурафі, ще не будучи учасником антирадянської організації, активно проводив серед колгоспників антирадянську націоналістичну пропаганду, спрямовану проти заходів Комуністичної партії і

Радянської влади щодо зміцнення сільського господарства. Будучи співцем-бандуристом, я серед селян співав петлюрівські націоналістичні пісні, у яких агітував колгоспників виходити з колгоспів, сіяв пораженьчеські настрої про Радянську владу». Кучугура-Кучеренко заявляє, що про його антирадянську діяльність добре знав Іван Павлович Цовма, і саме тому він запропонував йому вступити в організацію, що готує збройне повстання проти радянської влади, і для цього створюються повстанські загони в Україні [1, с. 92]. «Він говорить мені, – йдеться далі у протоколі допиту, – що в агітації проти колгоспів і Радянської влади я повинен використовувати свої старі націоналістичні пісні і бандуру, славлячи минуле України й заохочувати українців до боротьби за своє звільнення» [1, с. 93]. Також у протоколі допиту Кучугура-Кучеренко повідомляє про «завербованих» ним жителів Мурафи до повстанської організації.

Протокол засвідчено відбитком пальця І. І. Кучугури-Кучеренка. Допит кобзаря провів помічник оперуповноваженого ІV відділу Друшляк Іван Степанович [1, с. 94].

На цьому слідство завершилося. Крім кобзаря, у кримінальному провадженні № 45025 проходили Гавриленко Даніїл Авксентійович, житель хутора Вершина Лебединського району Харківської області, головбух артелі «Облхудожник»; Стороженко Семен Лук'янович, житель міста Краснокутська Харківської області, завкультполітосвіти артелі «Котлодизель»; Ільченко Єлісей Матвійович, житель міста Золочів Харківської області; Каліберда Феодосій Зиновійович, житель села Мурафа; Гаркуша Герасим Васильович, житель міста Барвенково;

Лисенко Лук'ян Федулович, житель села Мурафа; Давидич Єгор Олексійович, житель села Мурафа.

За підсумками попереднього слідства IV відділу Управління державної безпеки Харківського державного управління НКВС була підготовлена заключна постановка за справою № 45025 [1, с. 112–115].

Мотивувальна частина постанови складається із одного речення: «Харківським обласним Управлінням НКВС виявлена і ліквідована антирадянська націоналістична організація, що ставила за мету шляхом збройного повстання, терору і шкідництва повалити Радянську владу і відірвати Україну від Радянського Союзу» [1, с. 112]. Стосовно І. І. Кучугури-Кучеренка зазначалося: «Кучугура-Кучеренко Іван Іович, 1874 р. народився в с. Мурафа, Краснокутського району, Харківської області, українець, громадянин СРСР, кобзар, безпартійний, обвинувачується в тому, що:

а) був втягнутий до організації Цовмою в 1936 р.;

б) отримав завдання пропагувати націоналістичні ідеї і надихати селян на боротьбу з радянською владою;

б) користуючись своїми зв'язками серед місцевого населення, як бандурист проводив широку націоналістичну пропаганду;

г) особисто завербував до організації Жовновача І. С., Лопика Ф. І.

Винним себе визнав. Викривається показами Колодько Андрія і Лисенка Степана» [1, с. 114].

На підставі викладеного було вирішено слідчу справу № 354025 направити до особливої трійки при Харківському облуправлінні НКВС для розгляду за I категорією [1, с. 115].

8 листопада 1937 року особлива трійка УНКВС по Харківській області прийняла рішення Івана Іовича Кучугури-Кучеренка засудити за статтями 54-2, 54-8, 54-11 КК УРСР до розстрілу [1, с. 118].

Про те, що вирок було виконано, свідчить акт, складений 24 листопада 1937 року. Комендант ХОУ НКВС Зелений, прокурор Дьомін і начальник спецкорпусу № 1 Кащин 24.XI.1937 року привели до виконання постанову трійки при ХОУ НКВС від 8.XI.1937 року над засудженим до вищої міри покарання – РОЗСТРІЛУ – Кучугурою-Кучеренком Іваном Іовичем [1, с. 124-а].

Так завершилося життя непересічної особистості, видатного кобзаря Івана Іовича Кучугури-Кучеренка, який, незважаючи на усі випробування долі, вижив і став легендою України.

Реабілітація

І. І. Кучугури-Кучеренка

Після смерті Йосипа Сталіна в СРСР розпочався процес лібералізації суспільства, що отримав назву «Відлига». Особливо активно цей процес почав розгортатися після XX з'їзду КПРС (14–25 лютого 1956 року), на якому Микита Хрущов виступив на закритому засіданні з доповіддю «Про культ особи Сталіна та його наслідки», у якій, зокрема, йшлося про критику сталінської політики щодо масових репресій, використання незаконних методів слідства, використання органів позасудового винесення вироків [28]. 30 червня 1956 року вийшла постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків», яка дала старт початку офіційної десталінізації, складовою частиною якої став процес реабілітації невинно засуджених.

31 березня 1956 року, практично одразу після історичного XX з'їзду, дружина І. І. Кучугури-Кучеренка Марія Михайлівна звертається до першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова з проханням переглянути та встановити істину в справі її чоловіка. Вона зауважує, що її чоловік був заарештований у вересні 1937 року і до листопада 1937 року знаходився у в'язниці. Про подальшу долю кобзаря та про мотиви його арешту їй нічого невідомо. За все своє життя з Іваном Іовичем Кучугурою-Кучеренком, пише Марія Михайлівна, нічого компрометуючого за ним вона не помічала [3, с. 27–29].

У відповіді, яку отримала Марія Михайлівна, повідомлялося, що Іван Іович Кучугура-Кучеренко був засуджений на 10 років і помер у таборі 5 травня 1943 року від крововиливу в мозок [2, с. 14].

8 квітня 1957 року до Харківської обласної прокуратури звертається син кобзаря Микола Іванович Кучеренко [2, с. 14–17]. На зверненні є резонація про витребування справи Кучугури-Кучеренка за 1937 рік з архіву Управління КДБ по Харківській області.

У своєму зверненні Микола Іванович Кучеренко виклав відомі йому відомості про життя та творчу діяльність свого батька. Заявник просить переглянути справу Івана Іовича Кучугури-Кучеренка і у випадку відсутності провини реабілітувати помертню [2, с. 16]. Обласна прокуратура розпочала перевірку за кримінальною справою щодо звинувачення І. І. Кучугури-Кучеренка та інших осіб, що були засуджені разом з ним.

У справі є скарга Герасима Васильовича Гаркуші до прокуратури УРСР від 24.07.1957 року, який також був засуджений разом із І. І. Кучугурою-Кучеренком.

У скарзі Г. Гаркуша свідчить, що його «звинувачували як ворога народу». Але, як вказує він, «ні під час слідства, ні після засудження ніхто не оголосив мені обвинувачувального висновку, ні постанову трійки про мою провину» [2, с. 2]. «Слідство вів слідчий Харківського НКВС Ратнер, – доповнює Г. Гаркуша. – Ним заздалегідь був підготовлений протокол мого допиту, й під мірами фізичного впливу я цей протокол підписав» [2, с. 7].

Про застосування незаконних методів слідства свідчить Єлисей Матвійович Льченко: «...З мене знущалися, били ногами, чим тільки можна. Все це довело мене до напівпритомності і, заради позбавлення від мук, я почав просити сказати хоча б прізвище завербуваного. Після цього мені сказали, що вас завербував Лисенко Степан Петрович. Не володіючи собою, я дав згоду на підпис протоколу зізнання. Лисенка я не бачив ніколи і ніколи про будь-яку організацію не говорив, а відповідно і підписав завідомо неправдиві покази, не витримавши до кінця знущань. Суду не було. Під час відправки на етап мені повідомили, що мене судила трійка. На запитання: скільки років дали? – відповідь: поки що невідомо...» [2, с. 19].

17 червня 1957 року слідчим Харківської обласної прокуратури були запитані в якості свідків жителі Мурафи, які особисто знали І. І. Кучугуру-Кучеренка.

Переглянувши свідчення людей, які жили з ним в одному селі, можна зробити висновок, що жодної антирадянської, контрреволюційної, повстанської організації, учасником якої був кобзар, не існувало взагалі. 6 серпня 1957 року начальник слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР по Харківській області майор Самарін направив заступнику прокурора

Харківської області, раднику юстиції Саратову А. П. лист, у якому було зазначено: «... Повідомляємо, що даних про існування в 1935–1937 роках в Харківській області української національної партії в УКДБ по Харківській області немає...» [2, с. 54].

На підставі зібраних матеріалів Харківська обласна прокуратура 9 вересня 1956 року відкрила справу щодо перевірки кримінальної справи, у якій проходив Кучугура-Кучеренко [2].

Провівши перевірку, прокурор Харківської області М. Кулик вніс у президію Харківського обласного суду протест у порядку нагляду щодо архівно-слідчої справи № 367080. У протесті зазначено, що постановою особливої трійки УНКВС по Харківській області від 8 листопада 1937 року всі обвинувачені були засуджені за статтями 54-2 (збройне повстання), 54-8 (тероризм), 54-11 (антирадянська пропаганда і агітація) до 10 років позбавлення волі, а І. І. Кучугура-Кучеренко – до розстрілу [2, с. 105–106]. Засуджені обвинувачувалися у тому, що вони, будучи членами антирадянської націоналістичної організації, намагалися шляхом збройного повстання, тероризму і шкідництва повалити радянську владу і відірвати Україну від Радянського Союзу [2, с. 106].

Прокурор у протесті зазначає, що постанова особливої трійки УНКВС Харківської області від 8 листопада 1937 року винесена з грубими порушеннями і підлягає скасуванню.

У частині протесту, що стосується Кучугури-Кучеренка, зазначено: «По даній справі був притягнутий у якості обвинуваченого і засуджений сліпий бандурист Кучугура-Кучеренко І. І.» [2, с. 108].

Допитані у процесі перевірки в якості свідків Грищенко Б. М., Полтавець К. Н., Пісний О. О., Толстий Я. М., Ковальов Я. І. заявили, що про контрреволюційну діяльність І. І. Кучугури-Кучеренка їм нічого невідомо [2, с. 23–30].

На користь незаконно засуджених свідчить і той факт, що працівники УНКВС по Харківській області Рейхман, Семхович, Федоров, Бабушкін, Друшляк, які вели слідство, були заарештовані у 1940 році і засуджені за застосування незаконних методів ведення слідства [2, с. 78, 84, 92, 100].

На підставі матеріалів перевірки архівно-слідчої справи № 367080 прокурор області вирішив звернутися до президії Харківського обласного суду з проханням: «Постанову особливої трійки УНКВС по Харківській області від 8 листопада 1937 року по справі... Кучугури-Кучеренка Івана Іовича – відмінити і справу припинити за відсутності в діях... складу злочину» [2, с. 111].

24 січня 1958 року президія Харківського обласного суду під головуванням судді Мірошніченка розглянула протест прокурора Харківської області і своїм рішенням відмінила постанову особливої трійки УНКВС по Харківській області від 8 листопада 1937 року щодо Кучугури-Кучеренка Івана Іовича у зв'язку з відсутністю складу злочину в його діях [2, с. 111–112].

Сину кобзаря, Миколі Івановичу Кучеренку, було видано відповідну довідку [2, с. 118]. Українського кобзаря Івана Іовича Кучугури-Кучеренка, закатованого у сталінських застінках, було реабілітовано.

Але боротьба за правду про життя кобзаря була ще не завершена. Тривалий час влада намагалася приховати правду

про те, за яких обставин помер І. І. Кучугура-Кучеренко. Уже говорилося, що родині кобзаря 2 серпня 1956 року було доведено усно: Кучугура-Кучеренко помер 5 травня 1943 року від крововиливу в мозок. Можливо, кобзаря не розстріляли? Чи органи держбезпеки не знали правди? Ні. Вони і розстріляли, і знали всю правду [3, с. 32].

16 травня 1956 року оформлена вимога на перевірку в Центральній оперативно-довідковій картотеці спецвідділу МВС СРСР відомостей про І. І. Кучугуру-Кучеренка, його арешт, судимість, місця знаходження і оголошення смерті. У довідці про результати перевірки зазначено, що Кучугура-Кучеренко був заарештований 4 серпня 1937 року, засуджений трійкою до вищої міри покарання, вирок виконано 24 листопада 1937 року [3, с. 31].

25 травня 1956 року оформлена вимога на перевірку оперативно-довідкової картотеки обліково-архівного відділу КДБ, де вказані відомості про І. І. Кучугуру-Кучеренка. У відповіді зазначено, що арешт відбувся 24 вересня 1937 року, засуджений 8 листопада 1937 року трійкою до ВМП, вирок виконано [3, с. 22]. Було складено документ, у якому зазначено, що співробітник УКДБ по Харківській області капітан Попов розглянув отриману заяву громадянки М. М. Кучугури-Кучеренко про розшук її чоловіка, заарештованого у 1937 році органами НКВС.

Було **встановлено**: «Кучугура-Кучеренко Іван Іович... арештований 4 серпня 1937 року УНКВС Харківської області, засуджений 8 листопада 1937 року трійкою НКВС.. до ВМП. Вирок приведено до виконання 24 листопада 1937 року. Користуючись вказівками КДБ

при РМ СРСР № 108сс від 24 серпня 1955 року, **пропоную** повідомити гр. Кучугуру-Кучеренко М. М. в усній формі про те, що її чоловік Кучугура-Кучеренко І. І., знаходячись в ув'язненні, 5 травня 1943 року помер від крововиливу в мозок» [3, с. 32].

Цей документ є свідченням цинічної практики, яка тоді існувала. Від рідних приховувалися істинні причини смерті засуджених. Вони отримували усні повідомлення, у яких надавалася заздалегідь неправдива інформація про те, що їхні близькі були засуджені на великі строки виправно-трудова таборів і помирали в місцях ув'язнення [27].

Ці матеріали дають уявлення про те, як здійснювалися репресії у 30-х роках ХХ століття. Винесення незаконних позасудових рішень було звичайною практикою для тих часів. Поряд з цим детально розглянуто процес реабілітації репресованих у період так званої «відлиги».

Вивчивши процеси засудження та реабілітації Івана Іовича Кучугури-Кучеренка, ми додаємо до запропонованої періодизації життя та творчості кобзаря ще два періоди:

шостий період: «Арешт і вбивство»: серпень – листопад 1937 р.;

сьомий період: «Реабілітація»: березень 1956 р. – січень 1958 р.

Дослідження життя і діяльності видатної постаті кобзарського музичного мистецтва, останнього кобзаря Слобожанщини Івана Іовича Кучугури-Кучеренка, свідчить про те, що він належить до тих незрячих кобзарів, які створили унікальну систему духовної та виконавської освіти, організували професійні об'єднання і зберігали глибинні духовні та виконавські традиції українського

народу, охороняли їх від сторонніх та чужинських впливів.

ЛІТЕРАТУРА

1. ХДОА. Фонд Р – 6452, опис 2, справа 1130.
2. ХДОА. Фонд Р – 6452, опис 2, справа 1131.
3. ХДОА. Фонд Р – 6452, опис 2, справа 1132.
4. ХДОА. Фонд 40, опис 112, справа 59.
5. ІМФЕ. Фонд 6-4, од. зб. 183.
6. ІМФЕ. Фонд 6-2, од. зб. 941.
7. ІМФЕ. Фонд 8-3, од. зб. 2.
8. Мартинович П. Кобзар Іван Кучугура-Кучеренко. 1929р. ІМФЕ. Фонд 11-4, од. зб. 940.
9. ІМФЕ. Фонд 11-4, од. зб. 941.
10. Фотодокументи з фондів УЦНК Музей Івана Гончара.
11. Данилевський К. М. Славетний український кобзар – Іван Кучугура-Кучеренко. *Харківський кобзар Іван Іович Кучугура-Кучеренко (1878–1937)*. Ювілейна збірка до 130-річчя від дня народження. Харків, 2008. 98 с.
12. Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1969. 595 с.
13. Кушпет В. В. Старцівство: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.). Київ: Темпора, 2007. 496 с.
14. Копія рукопису статті А. Д. Вона у газеті «Вечернее время»: матеріали музею Мурафської ЗОШ І – ІІІ ст. Краснокутської районної ради Харківської області.
15. Лавров Ф. І. Кобзарі: нариси з історії кобзарства України. Київ: Мистецтво, 1980. 254 с.
16. Мішалов В. Ю. Корифей кобзарського мистецтва – кобзар Іван Кучугура-Кучеренко (1878–1937). *Харківський кобзар Іван Іович Кучугура-Кучеренко (1878–1937)*. Ювілейна збірка до 130-річчя від дня народження. Харків, 2008. 98 с.
17. Спогади уродженця с. Мурафа Тимченка В. А.: особистий архів Мірошник Л. О.
18. Хоткевич Г. Спомини про мої зустрічі зі сліпими. Сідней, 1984. 73 с.
19. Хоткевич Г. М. Твори в двох томах, т. 1. Київ: Дніпро, 1966. 536 с.
20. Черемський К. П. З історії нищення українського кобзарства. *Нова Україна*. 1993. № 2.
21. Черемський К. П. Кобзарство у вивольних змаганнях 1917–1921 рр. *Українська культура*. 1998. № 2. 157 с.
22. Черемський К. П. Повернення традицій. Центр Леся Курбаса. Харків, 1999. 288 с.
23. Черемський К. П. Шлях звичаю. Харків: Видавництво «Глас», 2002. 446 с.
24. Черемський К. П. Традиційне співцтво. Українські співці-музиканти в контексті світової культури. Харків: Видавництво «Атос», 2008. 248 с.
25. Шаповал І. В. В пошуках скарбів. Київ: Радянський письменник, 1963. 302 с.
26. Електронний ресурс. URL: <http://knigilib.net/book/454-istoriya-zbirnik-naukovix-pracvipusk-42/36-xii-arxeologichnij-zyizd-u-m-xarkovita-naukovi-akademichni-tradiciji-v-ukrayini.html>
27. Електронний ресурс. URL: <http://khotkevych.info/fond/2013/04/12kobzar-ivan-kuchura-kucerenko/>
28. Там само. URL: www.alexanderyakovlev.org/fond
29. Там само. URL: <http://subject.com.ua/textbook/history/11klas/57.html>